

УДК 27-526.6
DOI: 10.17721/sophia.2023.21.9

М. В. Лушаков, магістр
ORCID: 0000-0003-4572-5657
e-mail: lushakov.nikolay99@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ЕВОЛЮЦІЯ ЗОБРАЖЕНЬ І СИМВОЛІЗМУ ХРЕСТА В ХРИСТИЯНСТВІ

Розглянуто загальні аспекти формування образу хреста та його місця в християнській міфології через еволюцію його атрибутики та символізму з погляду різноманітних течій і конфесій від часів раннього християнства і до сьогодення. Автор намагається встановити взаємозв'язок між семіотичним наповненням зовнішніх елементів хреста та доктринальними особливостями конфесій, яким притаманні ці елементи. Зокрема, наведено історичний аналіз найпоширеніших форм хреста, метою якого є визначення найбільш автентичної форми щодо текстів Нового Заповіту. Окрім аналізу еволюції зовнішньої атрибутики, відстежено зміни духовно-символічного наповнення хреста в універсальному вимірі, а також вказано на відмінність понять "хрест" і "розп'яття" на семантичному рівні. Саме по собі розп'яття є одним з елементів хреста та зустрічається на хрестах різних видів і форм. Розп'яття вважається одним із тих атрибутів хреста, який може містити додаткові вказівки на приналежність зображення тій чи іншій течії християнства, а тому мають глибоке символічне наповнення. Також обстоюється твердження, що первинне значення хреста – втілення духовного викупу за все людство тілесними стражданнями Христа – залишається незмінним абсолютотом попри атрибутивні чи концептуальні зміни різних його форм. Здійснено посилання на роботу ряду визначних дослідників у цій сфері, однак чільне місце у вибудовуванні аргументації займає безпосереднє дослідження та аналіз першоджерел – Нового та Старого Заповіту.

Ключові слова: хрест, розп'яття, ставрографія, християнство, релігійна семіотика.

Постановка проблеми. Надзвичайне різноманіття форм і способів зображення хреста призводить до незрозуміння їхньої глибинної сутності та символічного наповнення; відсутність уявлень про еволюційний поступ та первісний вигляд хреста спричинює недоречні щодо релігійної семіотики дискусії, у тому числі, у світському полі: художній культурі, політиці тощо. Ступінь розробки проблеми – вивчення семіотичної еволюції атрибутики хреста знайшло своє висвітлення в працях видатного українського релігієзнавця В. І. Лубського, дореволюційного російського дослідника Б. Успенського, а також ряду сучасних західних дослідників (Пауло Баррозо, Массімо Леоне та ін.). Насамкінець, дослідженню цієї проблеми присвячена така історична дисципліна, як "ставрографія"; в українському релігієзнавчому середовищі вона представлена працями таких дослідників, як І. І. Малишевський, І. С. Пальмов, А. С. Уваров, М. В. Покровський та інші.

Мета дослідження встановити причини й описати еволюцію розвитку різноманіття форм і зображень хреста як основного символу християнства; налагодити семіотичні взаємозв'язки між додатковими атрибутами хреста та доктринальними особливостями конфесій, що використовують конкретне його зображення.

Виклад основного матеріалу. У християнстві хрест – це найважливіший матеріальний (символічний) об'єкт поклоніння та шанування. Він займає центральне місце у храмах, знак хреста супроводжує християнські богослужіння і молитви, натільний хрест слугує вираженням особистої віри, а надмогильний – символом страждань, майбутнього воскресіння плоті та вічного життя, що "відтворює історію сходження Христа на Голгофу та його подальшої долі" [6]. У часи римського панування на теренах іудейської держави хрест виступав знаряддям ганебної страти, а отже, символом ганьби, болю та страждань. Виходячи зі сказаного, стає зрозумілим, що символ хреста має свої витoki ще з досить давніх часів. Зокрема, у Євангелії від св. Матвія можна знайти такі рядки: "І хто не візьме свого хреста і не піде за Мною слідом, той Мене недостойний" (Мф. 10:38) [1]. У цьому уривку йдеться саме про внутрішній хрест, а не хрест як символ. Адже віруючий має йти услід за Христом, а цей шлях не є легким. Про те ж саме йдеться і в наступних словах: «Промовив тоді Ісус учням своїм:

"Коли хоче хто йти вслід за Мною, хай зречеться самого себе і хай візьме свого хреста та йде вслід за Мною" (Мф. 16, 24) [1]. Про це говориться й у Євангелії від св. Марка: «І Він покликав народ із своїми учнями, та й промовив до них: "Коли хто хоче йти вслід за Мною, хай зречеться самого себе, і хай візьме свого хреста та й за Мною йде!"» (Мк. 8:34) [1]. І в Євангелії від св. Луки: «а до всіх Він промовив: "Коли хоче хто йти вслід за Мною, хай зречеться самого себе, і хай візьме щоденно свого хреста, та й за Мною йде"» (Лк. 9:23) [1]. Усі чотири уривки із Євангелія свідчать, що не лише Христос перетерпить смерть, а й усі ті, що бажають слідувати за ним, повинні зрестися самих себе. Хрестом тут називається найганебніша смерть, бо не було гіршої смерті, ніж смерть на хресті. Тому Христос каже, що той, хто бажає бути учнем його, повинен умерти саме такою смертю.

Також символ хреста простежується у посланнях. Зокрема, у першому Посланні св. Апостола Павла до Коринтян зустрічаємо такі слова: Бо Христос не послав мене, щоб хрестити, а звіщати Євангеліє, і то не в мудрості слова, щоб безсилим не став хрест Христа (1 Кор. 1:17) [1]. Хрест став для християн знаменням спасіння й сили Божої. Саме служіння хреста полягає не лише в хрещенні інших людей. У Новому Завіті слово "хрест" означає не тільки знаряддя смерті, а й усю справу Спасителя.

У посланні св. Апостола Павла до галатів: "А щодо мене, то нехай нічим не хвалюся, хіба тільки хрестом Господа нашого Ісуса Христа, що ним розіп'ятий світ для мене, а я для світу" (Гал. 6:14) [1]. У цьому значенні під хрестом розуміється спокутна жертва сина Божого на хресті. Однак, як зазначає Д. А. Холдейн, не слід думати, що хрест Христа – це той матеріальний хрест, на якому страждав Ісус. Ідеться не про дерев'яну конструкцію у формі хреста, а про вчення про Сина Божого, який помер на хресті [8, с. 332].

Павло розглядав хрест як центр, звідки походить будь-яке духовне та небесне благословення, тому він може хвалитися лише ним. Хрест не лише слугував основою гордості Павла, але і його надією. У посланні св. Апостола Павла до ефесян: "І хрестом примирити із Богом обох в однім тілі, ворожнечу на ньому забувши" (Еф. 2:16) [1]. Ці слова можна тлумачити як примирення людей з Богом через спокутну смерть Ісуса Христа,

який помер за всіх, тобто він зруйнував ворожнечу людей з Богом, а хрест виступає символом Христа.

У посланні св. Апостола Павла до колосян: "І щоб Ним поєднати з Собою все, примиривши кров'ю хреста Його, через Нього, чи то земне, чи то небесне" (Кол. 1:20) [1]. Мається на увазі, що благословення Боже в тім, щоби через Христа примирити із собою все. І тут повнота Христа ефективно проявила себе у справах та результатах. Слово "примирити" апостол Павло навмишно використав, щоб у згаданому контексті підкреслити момент відновлення стосунків людини з Богом. Слова "кров'ю хреста його" свідчать про історичні події, які відбулися на горі Голгофі, де був розп'ятий Ісус із Назарета, що його кров текла з-під тернового вінка та з ран від цвяхів [3, с. 59].

У посланні св. Апостола Павла до євреїв: "Дивлячись на Ісуса, на Начальника й Виконавця віри, що замість радості, яка була перед Ним, перетерпів хреста, не звертавши уваги на сором, і сів по правиці престолу Божого" (Євр. 12:2) [1]. У цьому випадку хрест виступає символом перемоги Христа над смертю.

Переповідаючи тексти Нового Завіту, зазначимо, що результатом страстей Христових був світанок, і морок іудейського полону закінчився, тоді для світу назавжди запалав новий день. Ісус поніс Свій хрест. У цьому Він також бачив глибокий символ – не тільки римського гніту, а й заповіданого Ним шляху любові і миру, кенотичного шляху поразки, що веде до перемоги. На відміну від дій Ісуса в Храмі і на Таємній вечері, хрест – символ не тільки діяльності, але і пасивності, не тільки дії, а й страждання. Хресту судилося стати символом перемоги, але не перемоги фарисеїв, Іуди, Пилата, Кесаря. Хрест став символом і засобом перемоги Бога. Так, Христос помер за всіх грішників, і воскрес для того, щоби кожна людина мала можливість спасіння.

Наведені приклади, де зустрічається тема хреста, які досить схожі між собою, підтверджують тлумачення хреста як провідного символу християн, оскільки новозавітне сприйняття хреста важливе для подальшого розуміння й осмислення цього символу. До того ж можна спостерегти, що воно постає дещо прихованим, утаємниченим. Розширення його семантики починається від міфологічних уявлень та розумінь і рухається до біблійного наповнення цього символу.

Також слід сказати, що протягом перших трьох християнських століть хрест, а тим паче розп'яття, не зображувалися. Їхню роль виконували приховані хрести: монограми імені Христа і різноманітні символи, які відображали християнське вчення. Такими, наприклад, можна вважати хоча б символ у формі літери Х, який пізніше буде називатися Андріївським хрестом. Уже із середини IV ст., після скасування хресної страти і поширення християнства, приховані зображення хреста поступаються місцем зображенням явним. Вони з'являються і в побуті, і в культурі, але спочатку без зображення розп'яття. До цього періоду можна віднести три види хреста: *Тау-хрест* – трикінцевий, у формі літери Т (найдавніша форма хреста); *грецький* – чотирикінцевий з рівними балками і *латинський* хрест – чотирикінцевий, у якого вертикальна балка довша від горизонтальної.

Взагалі, у християнській літературі "хресту" та "розп'яттю" відводиться важливе місце через обставину смерті Христа та очікувань його учнів. Щоб усвідомити та зрозуміти сенс розп'яття в давньому світі, необхідно знати механізм самого способу страти і як вона впливала на жертву. Зазначимо, та обставина, що Христос помер на хресті, обумовлюється символічним значенням, яке властиве хресту і яке завжди визнавали за ним

усі традиції. Тому сам хрест можна розглядати як похідний від його символічного значення.

Відкритим залишається питання, як історично склалися і якими подіями супроводжувалося, що священний знак язичників трансформувалася у християнську релігію і став її невід'ємним символом? На сьогодні існує думка, що ніби перші християни вважали хрест священним символом. Але така думка, звичайно ж буде спростована, бо хрест вшановувався християнами не завжди. Із цього приводу дослідниця А. Нейхардт зазначала: "При вивченні цього питання з'ясувалося, що ранні християни не тільки не шанували хрест, а й ненавиділи та зневажали його ... Ранні християни з ненавистю ставилися до хреста, що послужив знаряддям приниження, страждань і смерті їхнього легендарного вчителя – Бога" [3, с. 29]. Відомо, що Іоанн Златоуст називав хрест важелем, що підносить людство з його нікчемності та вбогості до нового способу буття відкупленої та обоженої людини. Він також порівнював хрест зі смолоскипом, який, як світло, проганяє темряву цього світу. На його думку, цей знак ще за часів наших попередників мав і тепер має силу відкривати зачинені двері.

На думку В.І. Лубського, спочатку Христос зображується символічно, у вигляді агнця (ягнятка) або риби, згодом – у вигляді доброго пастиря, що несе стомлену вівцю на плечах [2, с. 54]. Пізніше з'являються зображення Христа із хрестоподібним знаком на голові. Саме так за стародавнім звичаєм зображували язичницькі божества зі знаком безсмертя і вічності. Взагалі графічне позначення знака хреста походить від схематичного зображення птаха, який летить, оскільки в давній міфології сонце ототожнювалося саме з ним. У християнстві хрест є могутнім символом освячення й очищення, символом Нового Завіту, символом перемоги життя над смертю. Це святий знак відкупу, яким церква все розпочинає, благословляє й освячує. Саме тому йому належить перше місце серед християнських символів. Відомо, що хрест у християнстві прийнято ще називати знаком знаків. Однак це поширюється лише серед самих християн.

Зазначимо, що християни протягом багатьох сторіч використовували понад 400 форм хреста. Дослідник С. Шаправський наголошує: "форма однієї частини хреста, як і форма основної частини двочастинного хреста, може бути різною" [7]. Згідно з цим існують такі форми:

- прямолінійна (з прямими кутами між поперечками). Вона максимально близька до історично достовірної форми хреста, на якому був розп'ятий Ісус Христос;
- із поперечками, що розширюються, – символізують ніби промені світла, життя;
- часто в центрі розміщують коло або хрест вписують у коло. У стародавні часи коло символізувало сонце, у хресті ж це служить символом того, що церква називає Христа Сонцем правди;
- з квадратом або ромбом у центрі. Квадрат символізує чотири земні стихії, засвоєні Христом при втіленні. Окрім цього чотири кути квадрата є образом Євангелій і чотирьох євангелістів;
- з лілієподібними кінцями балок. Лілія є символом підступності, тривоги про земний світ;
- з трикутними кінцями балок – символізують Трійцю;
- хрест, який зацвів.

Однак зазначеними формами хрест не обмежується, оскільки існує безліч інших форм. Відомо, що, окрім цього, існує навіть певний символізм кольорів хреста і різних елементів на хресті. Наприклад, здвоєні елементи можуть символізувати Боголюдську природу Христа, трикутник і потроєні фігури символізують трипостасність Бога. Дванадцять елементів служать символом дванадцяти

апостолів. Як існують різні форми хреста, так і існує багато його видів (типів): Латинський, Грецький, Альфа і Омега, Патріарший, Папський, Голгофський, Якірний хрест, Кросліт, св. Андрія, Тау, хрест св. Петра, хрест євангелістів, Архангельський хрест, Православний хрест Голгофи, хрест "накупольний" з півмісяцем і хрест "трилистий" та інші – всі вони суттєво між собою різняться. Зупинимось коротко на описі кожного з них:

- Латинський хрест – найбільш поширений християнський символ на заході. Такий хрест прийнято називати по-різному, наприклад: хрест розп'яття, хрест Заходу, хрест Життя, хрест Страждання та *crux immissa*. Це найбільш звична форма, яка нагадує про велику жертву Ісуса у спокутуванні гріхів усього світу. Хрест порожній, щоб нагадати про Воскресіння і надію на вічне життя;

- Грецький хрест – вважається найпростішим за формою, його ще прийнято називати *crux quadrata* – чотирикутним з рівними балками. Такого плану хрести існували в багатьох дохристиянських культурах і були в першу чергу використані церквою для вираження ідеї перетворення світу. Слід зазначити, що прийняті в церковній археологічній науці назви – грецький і латинський хрест – не вказують на приналежність того чи іншого хреста до Східної чи Західної церкви, а лише визначають його пропорції;

- хрест Альфа і Омега – хрест із буквами альфа і омега, нагадує про те, що, хоча Христос і помер на хресті за наші гріхи, тепер Він править на небесах у вічній славі;

- Патріарший хрест – символ православної церкви, також його називають "католицьким хрестом кардинала" і хрестом з двома перетинами. Зазвичай цей церковний хрест несуть патріархи. Верхня поперечка представляє напис або *titulus*, поміщений на хрест Пилатом – "Ісус Христос, Цар Іудейський". Хрест був прийнятий кардиналами і архієпископами для їхньої ієрархічної відмінності;

- Папський хрест – офіційна емблема римського папи і не може використовуватися ніким іншим, окрім нього. Три щаблини символізують три хрести на Голгофі;

- Голгофський хрест – відомий ще як хрест сходження, на ньому зображенні три ступені християнських чеснот – віра (найвища), надія та любов;

- Якірний хрест – така форма зустрічається в зображеннях, які малювали ранні християни на стінах катакомб. Інколи цей хрест зображували з дельфіном або двома рибами;

- хрест Кросліт – форма хреста, сформованого із чотирьох хрестів меншого розміру, символізує поширення Євангелія у чотирьох кінцях світу. Ця конструкція спирається на ґрати, що також містять чотири додаткові хрести;

- хрест св. Андрія – цей хрест названий на честь апостола св. Андрія. Згідно з традицією св. Андрій говорив, що не гідний померти, як Господь, і тому попросив, щоб його хрест був зроблений по-іншому. Це – символ покори і страждання;

- хрест Тау – у своїй основі подібний до грецької літери "Т" і є найпростішим з усіх хрестів. Грецька "тау" виникла від фінікійської букви "тау", яка мала Х-видну форму і означала "знак". Він часто використовується як хрест пророцтва або хрест Старого Завіту. Його ще називають хрестом Антонія, на честь засновника християнського чернецтва Антонія. Франциск Ассізький зробив цей хрест своєю емблемою на початку XIII ст.;

- хрест св. Петра – це перевернутий латинський хрест. Із IV ст. він є символом святого Петра. За переказами, апостол Петро був розпнутий на перевернутому хресті головою вниз під час правління в Римі імператора Нерона;

- хрест св. Ніни – християнська реліквія, хрест, сплетений із виноградних ліз, який, за переказами, Богородиця вручила святой Ніні перед тим, як направити її в Грузію;

- Болніський хрест – тип хрестів, найбільш широко відомих і використовуваних у Грузії з V ст. Використовується повсюдно нарівні з хрестом святої Ніни;

- хрест євангелістів – символічно зображує чотирьох євангелістів;

- Архангельський хрест символізує архангелів – заступників християнської релігії;

- Православний хрест Голгофи – біля підніжжя цього хреста поміщалися написи: "М. Л. Р. Б." – "місце лобне розпнутий бути", "Г. Г." – гора Голгофа, "Г. А." – глава Адамова. Причому вказувалося, що права Адамова кисть зображується накладеною на ліву, як здійснюється при похованні. Від підніжжя по обидві сторони хреста піднімаються тростина з губкою і спис сотника Лонгина. Поряд з ними відповідно розташовуються літери Т (тробсть) і К (копіє). Біля середньої щаблини написи "ІС" "ХС" – Ісус Христос, "Ніка" – переможець, "СН" "БЖІЙ" – Син Божий, "І. Н. Ц. І." – Ісус Назорей Цар Іудейський. На самому верху розташовувався напис "ЦРЬ СЛВИ" – Цар Слави;

- хрест "накупольний" з півмісяцем – півмісяць символізує купіль, у якій церква охрестилася в ім'я Ісуса;

- хрест "трилистий" – окрім восьмикінцевого на православних храмах встановлювались чотирикінцеві хрести різноманітної форми: трилисника, якоря, а іноді й трилисника, поєданого з якорем. Хрест у вигляді трилисника є символом Святої Трійці;

- Вірменський хрест – хрест з декоративними елементами на променах (іноді нерівної довжини). Подібні за формою хрести використовувалися з початку XVIII ст.;

- Коптський хрест – являє собою дві пересічені лінії під прямим кутом з розмноженими кінцями. Три кінця позначають Святу Трійцю: Отця, Сина і Святого Духа. Хрест використовується Коптською православною церквою і Коптською католицькою церквою в Єгипті;

- Сербський хрест – являє собою грецький (рівносторонній) хрест, по кутах якого зображенні чотири стилізовані С і С-образних кресала. Є символом Сербії, сербського народу і Сербської православної церкви;

- Лотаринзький хрест – хрест із двома поперечинами. Іноді називається патріаршим хрестом або архієпископальним хрестом. Означає чин кардинала або архієпископа в католицькій церкві. Цей хрест є також хрестом Елладської православної церкви.

Окрім видів хреста, виділяють ще символіку кольорів хреста, яка також має своє значення, а саме: білий колір символізує чистоту, непорочність і святість; червоний – Христову кров; жовтий пов'язаний із золотом і є символом істини, також він символізує Божественне вічне світло і служить символом Христа – Сонця правди; зелений символізує воскресіння нового життя; синій є символом вічності і незбагненої Божественної таємниці; чорний символізує образ зречення від світу, скорботи про гріхи.

Із зазначеного можна простежити, наскільки сам хрест як символ був поширений багато століть тому і як він видозмінювався протягом певного часу. Йому надавалося значення не лише як символу, який має вигляд хреста, а у нього вкладався внутрішній, певним чином прихований зміст. Також відомо, що видів хреста існує доволі багато, і деякі з них мають досить простий вигляд, однак у кожному укорінене фундаментальне та вагомое значення.

Отож, хрест упродовж багатьох сторіч трансформувався з простого знака, пов'язаного з язичницькою міфологією, у християнський знак з багатою іконографією. Від початку офіційного визнання християнської релігії цей знак набув широкого розповсюдження як символ страждань і смерті Ісуса, віри у спасіння.

Вшанування хреста згідно з християнським ученням має свою реальну історію, де пояснюється його віднайдення та надзвичайні події, що супроводжували цей процес. Хрест, уведений церквою до її символіки, використовують у релігійних обрядах і побуті, а отже, він є невід'ємною частиною християнської культури [4, с. 191].

Оскільки символіка хреста була поширеною в усі часи, то неможливо оминати західну думку XVI–XIX ст., а саме, часи Реформації. Німецька Реформація залишала за хрестом віроповчальне значення. Протестантські теологи були зацікавлені в самому факті виправдання людини через віру завдяки смерті Христа. Хрест тлумачився з юридичної точки зору.

Слід зазначити, що хрест як священний символ християн суттєво різняться у православній і католицькій традиції. Зазвичай його прийнято розрізняти за такими критеріями:

- за формою;
- за розп'яттям;
- за кількістю цвяхів на розп'ятті;
- за написами на хресті.

Однак у деяких дослідженнях можна зустріти, що розп'яття є окремою формою хреста [4, с. 195], тобто однією із форм, що історично склалися. Або навпаки, розп'яття є однією зі складових зображень на хресті, як було сказано вище. Мабуть, що найпершим і найзагальнішим серед усіх розрізень є саме форма хреста, оскільки на сьогодні існує певна різниця між ними. Згідно з першим критерієм існують різні форми хреста. Розглянемо лише три основні: чотирикінцевий, шестикінцевий і восьмикінцевий. Серед них найпоширенішим вважається саме чотирикінцевий хрест. Починаючи ще з III ст., увесь православний Схід і сьогодні вважає цю форму рівнозначною всім іншим.

Слід зазначити, що у православній традиції ми не знайдемо строго усталеної форми хреста, оскільки вона не має великого значення, а більше приділяється увага саме зображенню на ньому. У той час як у католицизмі визнається лише чотирикінцевий хрест. Його ще прийнято називати латинським, римським або "immissa". На сьогодні він найпоширеніший на Заході. Згідно з Євангелієм страта на хресті була поширена в імперії саме римлянами і, звичайно, вважалася римською [1, с. 76]. Зазначимо, що, починаючи з III ст., коли вперше з'явилися подібні чотирикінцеві хрести в Римських катакомбах, увесь Православний схід донині використовує цю форму хреста як рівнозначну всім іншим. Тобто це підтверджує думку, що у православній традиції немає чітко усталеної єдиної форми хреста, натомість у католицькій цією формою є лише чотирикінцевий хрест.

Незважаючи на своє велике поширення, шестикінцевий хрест так само вирізняється своїми особливостями. Ця форма хреста, як і попередня, має свою історію, і навіть використовувалась ще в часи Русі. У шестикінцевому хресті нижня частина похилої перекладни символізує непокаяний гріх, а верхня – звільнення від покаання.

Третя форма хреста, восьмикінцева, найбільше відповідає історичній достовірності форми хреста, на якому був розп'ятий Христос. Так свідчать Тертуліан, св. Іриней, св. Юстин Філософ та інші. А коли Христос на плечах своїх ніс хрест, тоді він був ще чотирикінцевим,

бо не було ще на ньому титулу і підніжжя [4, с. 188]. Дослідник С. Шаправський характеризує так восьмикінцевий хрест: вертикаль із трьома щаблинами. Дві з них – горизонтальні, а третя, нижня – скошена. Верхня зображує напис, який був прибитий на Голгофському хресті – ім'я розп'янутого і його провина – "Ісус Христос, Цар Іудейський". Але на хресті прибивалося ще підніжжя, тому що людські руки неспроможні витримати вагу тіла. Розп'янутий не висів, а ніби стояв на хресті [7].

Існує інше досить схоже пояснення восьмикінцевого хреста. Де надпис на верхній щабліні – ІНЦІ (Ісус Назарянин Цар Іудейський, або ІNRI – латиною). Під середньою перекладиною зображений надпис ΝΙΚΑ, що означає переможець. Нижня скісна перекладина символізує мірило праведного, що зважає гріхи та добродієв усіх людей. Літери, що зображені на найвищій перекладині – ІС ХС, – є христорогою, що символізує ім'я Ісуса Христа. Свідченням про те, що табличку прибили над головою Христа, є слова з Біблії: «І напис провини Його помістили над Його головою: "Це Ісус, Цар Іудейський"» (Мф. 27:37) [1]. А також те, що напис був написаний трьома мовами: «Був же й напис над Ним письмом грецьким, латинським і гебрайським написаний: "Це – Цар Іудейський"» (Лк. 23:38) [1].

Отже, за своєю формою саме восьмикінцевий хрест із давніх часів вважається наймогутнішим захисником не лише людства взагалі, а й кожної окремої людини. Можливо, це пов'язане з сакральним наповненням цього символу, що зберігся впродовж багатьох віків. Цікаво, що деякі дослідники наголошують, що багатоманітність форм хреста не породжувала великих дискусій серед різних церков і конфесій, оскільки кожна форма так чи інакше відображала біблійне та богословське вчення, а отже, мала право на існування.

Щодо зображень Христа, то перші з них були єретичного та язичницького походження. Після Костянтина першим кроком до використання зображення в ортодоксальній церкві була зміна уявлень про зовнішній вигляд Христа. Гнана церква уявляла собі Ісуса як смиренного і стражденного раба. Як зазначає Ф. Шафф, Христос вважався непривабливим, проте пізніше він перетворився на ідеал людської краси. Але цього було недостатньо, щоб уявити та зобразити постать Христа через відсутність свідчень про його зовнішність [9, с. 332].

У зображенні розп'яття надається велике значення серед католиків та православних самому образу Христа на ньому. Слід зазначити, що протягом перших трьох століть зображали тільки знак хреста, але ніколи не зображали самого розп'яття. Хрест був знаком перемоги, тому його оздоблювали дорогоцінним камінням. Уперше зображення Ісуса на хресті з'явилося в V ст. на дерев'яних дверях храму св. Сабіни в Римі. Христос був зображений не як стражденний чоловік, а як переможний Бог [4, с. 199].

Таким чином, у V ст. спостерігається перехід до зображення розп'яття Христа на хресті. Згідно з істориком Ф. Шаффом розп'яття Ісуса на хресті ніде не зафіксовано до середини VI ст. Також воно не згадується жодним з авторів нікейського періоду [9, с. 223].

Виходячи з православного догмату про Христа, безсумнівним постає твердження, що смерть Господа – це викуп усього людства. Саме тому знак розп'яття у православній традиції – це не смуток, а радість. У православній традиції на православному хресті Христос не вмирає, а навпаки, розкриває руки, ніби прагнучи обійняти все людство. Можна припустити, що таке розуміння бере початок як раз із V ст., коли вперше почали зображати розп'яття Христа.

Традиційне католицьке зображення розп'яття з провисаючими руками навпаки, має на меті показати те, як все відбувалося, зобразити страждання і смерть Господа. У католицькій традиції зображення Христа має більш натуралістичні риси, а саме, – відтворення його мертвим. Таким чином, образ Христа на католицькому хресті правдоподібний – це зображення, безсумнівно, мертвої людини. Тим часом, як ми вже наголошували, розп'яття у православ'ї символізує радість і перемогу.

Зазначимо, що на німбі Спасителя обов'язково писали грецькими буквами ΩΝ – істинно сущий, бо «Бог сказав Мойсею: "Я єсмь Сущий"» (давньоєврейською: לַיְהוָה – Єгова, або ж Ягве, залежно від оголошу консонантного запису), відкривши цим самим своє ім'я, яке виражає самотність та вічність [1, с. 28].

Щодо останнього критерію – кількості цвяхів на хресті – відомо, що у православній традиції їх було чотири. Руки й ноги були прибиті окремо. Разом з тим, у другій половині XIII ст. у католицькій традиції з'являється версія трьох цвяхів. Можна припустити, що католицька церква не погоджувалася з ідеєю православ'я. У католицькій церкві зображено руки Христа, що прибиті окремо, а ноги складені разом і прибиті одним цвяхом. Зазначимо, що це один із кількох підходів до інтерпретації символу хреста. В інших варіантах можна побачити над Христом зображення двох янголів, які плачуть, або воїнів зі списом. Втім, великі багатофігурні композиції розп'яття – це широка тема для окремого розгляду.

Таким чином, символічна роль хреста в релігійній системі не може бути зрозумілою без урахування трансформації та спеціалізації образу хреста, а також без урахування складних знакових фігур.

Висновки. Хрест є надзвичайно давнім символом, що мав язичницьке значення, але з часом закріпився у християнстві. Від початку історії церкви хрест завжди був тим символом, яким люди позначали свою належність до неї, однак, не завжди це робилося через графічне або взагалі емпіричне відтворення цього символу. Для християн хрест – найпотужніший релігійний символ, оскільки вся суть християнської доктрини полягає в духовній силі акту розп'яття Христа на хресті. На сьогодні хрест не обмежується лише чотири-, шести- та восьмикінцевою формою, які є найбільш давніми й автентичними; існує велика кількість інших форм, кожна з власним унікальним доданним значенням. Так само зображення самого Христа на хресті (розп'яття), що не створюють додаткову форму хреста, але ширше характеризують ту, на якій вони розташовані, розрізняються за написами на інших елементах хреста та кількістю цвяхів, якими прибито Христа, що позначає відмінність в осмисленні самого хреста в католицькій, православній та інших християнських традиціях, певні непого-

дження та дискусії між ними. Важливу роль у трансформації атрибутики хреста відіграла історія поширення християнства. Вона, зокрема, привела до уніфікації та абстракції уявлень про зовнішність Христа, але й стала причиною надзвичайно докладної диференціації додаткових атрибутів (півмісяців, рослинності, променів тощо). Втім, у ранній історії християнства головним символом був усе ж таки простий чотирикінцевий хрест, і це відбулося на тому, що, незважаючи на різницю в канонах та положеннях, а також в історичному тлі, усі гілки християнства визнають хрест як символ спасіння та спокутування, яке здійснив Христос.

Список використаних джерел

1. Біблія. Святе Письмо Старого та Нового Завіту. Київ: 2004. 1416 с.
2. Лубський В. І. Горбаченко Т. Г. Історія світової релігієзнавчої думки. Київ, 1997. 408 с.
3. Успенський Б. Семиотика икон. Москва: 1995. 360 с.
4. Холдейн Д. А. Послание к Галатам. Пояснювальний коментар; пер. з англ. Одеса: Християнское просвещение, 2007. 344 с.
5. Crystal L. Downing. Changing Signs of Truth: A Christian Introduction to the Semiotics of Communication. IVP Academic, 2012. 342 p.
6. Lisa Herbert. Cemetery symbolism: what do the shapes, engravings, and symbols on headstones mean? URL: <https://thebottomdrawerbook.com.au/2019/03/24/cemetery-symbolism-what-do-the-shapes-engravings-and-symbols-on-headstones-mean/>.
7. Massimo Leone. Signs of the Soul: Toward a Semiotics of Religious Subjectivity // University of Chicago Press J., Semiosis Research Center at Hanku University of Foreign Studies, 2013. URL: <https://www.journals.uchicago.edu/doi/full/10.1086/670169#>.
8. Paulo Barroso. Contributions to a semiotics of religion: the semiosis from sign to meaning // Interações: Sociedade e as Novas Modernidades. Viséu, 2021. p. 181–200.
9. Schaff Philip. History of the Christian Church. Vol. III. Nicene and Post-Nicene Christianity. A.D. 311–600. Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library, 2002. 661 p.

References

1. Bibliya. Svyate Pismo Starogo ta Novogo Zavitu. Kiyiv: 2004.
2. Lubskij V. I. Istoriya svitovoyi religiyevnavchoyi dumki / V. I. Lubskij, T. G. Gorbachenko. – Kiyiv, 1997.
3. Uspenskij B. Semiotika ikony / B. Uspenskij. Moskva: 1995.
4. Holdejn D. A. Poslanie k Galatam. Poyasnyuvajnij komentar: [Per. z angl.]: – Odesa: "Hristianskoe prosveshhenie", 2007.
5. Crystal L. Downing. Changing Signs of Truth: A Christian Introduction to the Semiotics of Communication. – IVP Academic, 2012.
6. Lisa Herbert. Cemetery symbolism: what do the shapes, engravings, and symbols on headstones mean? – [Elektronne dzherelo]. – Rezhim dostupu: <https://thebottomdrawerbook.com.au/2019/03/24/cemetery-symbolism-what-do-the-shapes-engravings-and-symbols-on-headstones-mean/> – 24.03.2019.
7. Massimo Leone. Signs of the Soul: Toward a Semiotics of Religious Subjectivity // University of Chicago Press Journals. – Semiosis Research Center at Hanku University of Foreign Studies: 2013.
8. Paulo Barroso. Contributions to a semiotics of religion: the semiosis from sign to meaning // Interações: Sociedade e as Novas Modernidades. – Viséu: 2021.
9. Schaff Philip. History of the Christian Church, Volume III: Nicene and Post-Nicene Christianity. A.D. 311-600. – Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library. – 2002.

Надійшла до редколегії 12.10.22

Mykola Lushakov, Master Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE EVOLUTION OF IMAGES AND SYMBOLISM OF THE CROSS IN THE CHRISTIANITY

The article examines the general formation aspects of the cross image and its place in the Christian mythology through the evolution of its attributes and symbolism from the point of view of various movements and denominations since the ancient times the Christianity up to the present day. The author tries to establish the relationship between the semiotic content of the cross' superficial elements and the doctrinal features of the denominations that these elements reflect. In particular, the article provides a historical analysis of the most common forms of the cross, in order to determine the most authentic form from the evangelical point of view. In addition to analyzing the evolution of the external attributes, the author considers the changes in the spiritual and symbolic content of the cross at the universal level, and emphasizes the difference between the concepts of the "cross" and the "crucifix" at the semantic level. The author shares the opinion that the crucifix is not a type of the cross, but it is rather one of its elements that does not depend on the cross' form or shape. It is rather one of the supplementary attributes, in addition to the shape, that indicate the belonging of the image to a particular denomination of the Christianity, and therefore have a deep symbolic content. The article also argues that the primary meaning of the cross, the embodiment of the spiritual redemption for all the humanity through the physical suffering of Jesus Christ, remains an invariant despite the attributive or conceptual changes of its various forms. At the same time, the author refers to the scientific articles of diverse foreign authors, as well as to the comprehensive works of a number of prominent Ukrainian and foreign researchers in this field, in particular, Lubsky V. I., Schaff P., Barroso P. and others. However, the most important role in building the author's argumentation was played by researching and analysing the primary sources, i. e. the New and the Old Testaments.

Keywords: cross, crucifix, staurography, Christianity, religious semiotics.